

HAMARIN SAHAKYLÄN JÄLJILLÄ

Viihtyisä Hamari on osa Porvoon teollisuushistoriaa. Kylä on kasvanut siellä sijainneen telakan ja höyrysahan ympärille. Enimmillään Hamarin kylässä asui yli tuhat henkilöä. Ensimmäinen telakka perustettiin vuonna 1730, ja viimeinen kuunari, yksi sotakorvauslaivoista, laskettiin vesille vuonna 1949. Höyrysaha perustettiin Hamarin Kaunissaarelle vuonna 1870, josta saha levittäytyi viereisille saarille. Sahan toiminta Hamarissa jatkui vuoteen 1955, jolloin toiminta keskitettiin Hattulan sahalle. Nykyään puusto on vallannut saaret eikä niiden monista rakennuksista ole jäljellä yhtäkään. Vain rakennusten kivijalkoja löytyy. Kylässä sen sijaan suuri osa vanhoista rakennuksista on edelleen jäljellä, jotkut aivan entisessä asussaan, jotkut hieman muuttuneena. Tällä kävelyllä voit nähdä Hamarin sahan täällä lapsuutensa 1930- ja 1940-luvulla viettäneiden silmin, silloin, kun Hamari oli vielä vilkas työläiskylä. Tekstit perustuvat kirjallisten lähteiden lisäksi paikallisten asukkaiden haastatteluihin, muistoihin ja tarinoihin.

Liikkumismuoto: kävely

Reitin pituus: 2,9 km

Reitin kesto: noin 1 tunti

Julkiset liikenneyhteydet: Linja-auto nro 1 ja 2

Huomioithan, että kierroksen kohteet ovat yksityiskoteja, joten rakennuksiin tai pihoihin ei ole pääsyä.

1. Villa Sjököulla

Huvila oli Hamarin höyrysahan omistajan August Eklöfin perheen kesäviettopaikka. August Eklöf hankki huvilan omistukseensa 1880-luvulla. Myöhemmin 1930-luvulla Sahakylän lapset ja nuorisoseura kutsuttiin juhannusaattona Sjököullaan. Tarjolla oli limonadia ja karamelleja ja nurmikolla laulettiin ja leikittiin. Hämärän tultua sytytettiin kaksi kokkoa ja ammuttiin raketteja.

2. Nuorisoseuratalo (Leipurinmäki 8, nk. Pakarinmäki)

Vuonna 1906 perustettiin Hamarin nuorisoseura, Hammars Ungdomsförening. Nuorisoseuratalo ”Unkan” nousi Gammelbackan vuokratontille vuotta myöhemmin. Poikkeuksellisesti rakennus rakennettiin runkorakenteisena eikä hirsistä, kuten silloin oli vielä tapana. Nuorisoseuran toiminta oli kulttuuripainotteista, siellä harrastettiin

teatteria ja kansantanssia. Sodan päätyttyä nuorisoseurantaloon majoitettiin tilapäisesti karjalaisperheitä.

3. Intiaani-Gustafssonin lapsuuden koti (Leipurinmäki 11)

Porvoon oma intiaani Klas "Kladi" Gustafsson (1906–1995) asui lapsuutensa tässä talossa. Gustafsson oli kiinnostunut intiaanikulttuurista ja matkusti Pohjois-Amerikan intiaanireservaatteihin 1950-luvulla. Matkalla hänet jopa hyväksyttiin erään intiaaniheimon jäseneksi. Suomeen palattuaan hän kiersi muun muassa kouluissa kertomassa intiaanikulttuurista. Gustafsson sulkapäähineessään oli Porvoossa tuttu näky. Gustafsson asui myöhemmin Haikkoossa, ja hänen talonsa ohi kulkeva tie nimettiin Mohikaanipoluksi. Kladi Gustafsson oli myös suuri luonnonystävä ja Lennätinvuoren luonnonsuojelualueen perustaminen lähti hänen aloitteestaan.

4. Leipureiden talo Pakarinmäellä (Leipurinmäki 7)

Pakarinmäki on saanut nimensä tällä paikalla sijanneesta talosta. Siinä asui leipuripariskunta Aleksis (s. 1865) ja Anna (s. 1874) Karlsson eli Bagar Karlssons. Heidän kasvattipoikansa Heikki Liimatainen, maastajuoksun olympiavoittaja, jatkoi leipurina ja makeisten valmistajana. Makeistehdas Oy Makea Ab toimi vuoteen 1949 asti, ja siellä oli useita työntekijöitä. Makea mainosti tukkuhinnastonsa kannessa 1936 toimintaansa: Karamelli-, Suklaa-, Rae-, Marmelaadi- ja Pastilleritehdas. Erikoisala Purukumi ja Lakritsi.

5. Ernst ja Aino Backmanin ensimmäinen kauppa (Leipurinmäki 4)

Ensimmäisen omistajan mukaisesti Rudnäsin kaupanakin tunnettu kauppa Pakarinmäellä oli yksi kylän vanhimmista yksityiskaupoista. Kauppaa pitivät vuosien aikana useat eri henkilöt, joista ehkä parhaiten muistetaan huumorimiehenä tunnettu Ernst Backman. Kauppias Backmanin liiketoimintaan kuului myös juomaveden toimittaminen Haikkoon redin laivoille. Hän hinasi sinne isoa juomavesitynnyriä moottoriveneellään.

6. Yleinen kaivo

Hamarissa oli useita yleisiä kaivoja.

7. "Pohjalaistalot" (Leipurinmäki 2)

Hamarin rannan kaksikerroksisia puutaloja kutsutaan pohjalaistaloiksi. Kerrotaan, että pohjanmaalta Hamarin telakalle tulleet laivanrakantajat rakensivat ne asunnoikseen. Eklöf-yhtiö rakennutti 1800-luvun lopulla asuintaloja sahan työntekijöille. Yksi pohjalaistaloista onkin luultavasti Eklöfin rakennuttama. Yhdessä näistä rakennuksissa toimi aikoinaan merimieskrouvi.

8. Ernest ja Aino Backmanin toinen kauppa (Leipurinmäki 1)

Myöhemmin Backmaneiden kauppa siirtyi tähän taloon. Ernst Backmanin kuoleman jälkeen 1951 hänen vaimonsa Aino Backman jatkoi kaupan pitoa vuoteen 1965 asti. Aino Backmanin kuoltua Haldis Penttinen jatkoi kauppaa vuoteen 1968 asti.

9. Limonaditehdas kellarissa (Hamarintie 10)

Oskar Sjöholm (s.1885) perusti vuonna 1908 kotitalonsa vajaan limonaditehtaan. Kun kysyntä kasvoi, rakensi Sjöholm tämän talon, jonka kellarissa tehtaan toiminta jatkui. Samalla Sjöholm sähköisti Käkisalimesta ostamansa käsin veivattavan ”limonadikoneen”. Oskar Sjöholmin talossa syttyi myös kylän ensimmäinen sähkövalo vuonna 1920. Limonadivalmistuksessa tarvittiin luonnollisesti paljon vettä, ja talo rakennettiin hyvän lähdekaivon lähistölle.

10. Yleinen kaivo

Tämä kaivo palveli koko Keski-Hamaria. Yleiset kaivot olivat pitkään käytössä, ne poistuivat, kun Porvoon maalaiskunta rakensi alueelle vesi- ja viemäriverkon. Tämän kaivon tilalle saatiin tuolloin vesiposti.

11. Elanto (Taavintie 2)

Työväenyhdistyksen perustamisen yhteydessä 1903 pantiin aluilleen myös *Porvoon Höyrysaahan Työväen Osuuskauppa*. Osuuskauppatoiminta kuului silloin päätään nostavaan työväenliikkeeseen. Vuonna 1933 osuuskaupasta tuli Elanto, jolloin sille myös rakennettiin tämä oma talo. Rakennuksessa oli kylän ensimmäinen vesivessa, jota varsinkin lapset ihmettelivät ja kehittivät syitä, miten vessassa pääsisi käymään. Kauppa toimi 1980-luvulle asti.

12. Työläisparakki (Taavintie 3)

Hamarissa asuttiin ahtaasti. Tässäkin rakennuksessa asui 1930- ja 1940-luvulla 6 perhettä.

13. Sepän-Hannan talo (Taavintie 6)

Tällä paikalla sijaitsi Sepän Oskun ja Hannan talo. Osku toimi sahalla seppänä. Ystävällinen Sepän-Hanna saattoi antaa pikkupojille omenan puustaan, jos he kauniisti pyysivät. Hamarilaisille omenat olivat siihen aikaan harvinaista herkkua. Hamarilaiset pikkupojat muistelevat seuranneensa 1930-luvulla hämmentyneinä, kun Osku vanhoilla päivillään menetti järkensä ja rikkoi mökkinsä ikkunat sisältä kepillä, ja kuinka poliisi lopulta haki hänet.

14. Larickin kauppa (Höylääjäntie 3)

Carl-William ja Aino Larickin kauppa sijaitsi keskeisellä paikalla ja oli tavara-valikoimaltaan varsin monipuolinen. Larickeilla oli myös vuokrattava pesutupa ja mankeli. Kauppaan mentiin ylärinteessä sijaitsevasta ovesta. Kaupan kohdalle asennettiin kylän ensimmäinen ulkovalaisin vuonna 1920. Kauppa toimi 1960-luvulle asti. Saarella asuneet kävivät tässä kaupassa. Ruuan ja muiden tarvikkeiden lisäksi kuljetettiin painavia viiden ja kymmenen litran lasipullojen täyttämiä kaljakoreja tyhjinä saaresta kauppaan ja täysinä takaisin. Saariin kuljetettiin myös juomavesi. Hamarissa oli kaksi pistettä, joista pumpattiin vettä suuriin n. 300 litran tynnyreihin jullalla eli isolla veneellä kuljetettavaksi. Vesitynnyreiden soutaminen oli yleensä iäkkäämpien miesten työtä.

15. Yleinen kaivo

16. Pinnin talo ja kioski (Höylääjäntie 1)

Ida Pinn o.s. Nyman, oli lapsena ollut Albert Edelfeltin mallina tämän maalauksessa Lauantai-ilta Hamarissa. Ida seisoo maalauksessa sinisessä puvussa vasemmalla. Aikuisena Ida piti kioskia, jonka kylän lapset muistavat erityisesti 25 penniä maksaneista voipaperiin käärityistä siirappinekuista. Jos oli enemmän rahaa, saattoi ostaa Fazerin valmistaman, nyrkkeilijä Gunnar Bärlundin kuvalla koristellun suklaalevyn. Talvisin kioski toimi asuintalon pienessä huoneessa, josta oli ovi Hamarintielle päin. Kesäsin kioskia pidettiin puutarhan pienessä kioskirakennuksessa. Kioski toimi 1930-luvulta sotavuosiin asti. Pinnin perheellä oli myös sauna, jota sai vuokrata niinä päivinä, kun perhe saunaa lämmitti. Pinnit olivat musikaalisia: perheen isä Alfred Pinn oli torvisoitto-kunnassa. Pojista Olavi, Vieno ja Birger soittivat mm. harmonikkaa, viulua ja mandoliinia. Suureen perheeseen kuului kuusi poikaa ja neljä tyttöä.

17. Kärpästori eli Flugutorget

Kylänraitin varrella oleva Hamarintien ja Höylääjäntien risteys oli kylän kohtaamispaikka, joka tunnettiin nimellä *Kärpästori*. Siellä kylän nuoret istuskelivat ja miettivät, minne suuntaisivat lauantai-iltaa viettämään.

18. Tähystystorni

Vesitornin kohdalla sijaitsi talvisodan ja jatkosodan aikana tähystystorni. Tornissa oli jatkuva ilmavalvonta ja suora yhteys työväentalon kellarissa sijainneeseen ilmasuojelutoimistoon, johon otettiin yhteyttä jos havaittiin viholliskone. Elokuussa 1941 Porvoossa tapahtuneen tuhoisan ns. Sörkan pommituksen jälkeen voitiin Hamarin tähystystornista antaa hälytys suoraan Porvooseen. Hamarilaiset nuoret naiset hoitivat valvontatehtävää ja pikkupojat olivat päiväaikaan innokkaana apuna, jos piti juosta käynnistämään hälytys.

19. Suutari Liimatainen (Talkootie 1)

Hamarissa toimi useita suutareita ja räätäleitä. Liimataisen lisäksi suutareita olivat Forsblom ja Halttunen, räätäleitä Väinö Ruoho.

20. Posti (Hamarintie 18–0)

Hamariin saatiin oma postikonttori vuonna 1928, jota piti postineiti Iris Sjöholm eläkeikänsä asti vuoteen 1968. Postilla oli käytössään pieni huone ja eteinen, konttorin takana sijaitsi asunto. Rakennuksen toisessa päässä Iriksen sisar Gerda Sjöholm piti parturiliikettä keittiössään. Rakennus on purettu.

21. Ensimmäinen limonaditehdas (Hamarintie 20)

Tässä rakennuksessa asui Oskar Sjöholm perheineen perustaessaan limonaditehtaansa ulkorakennukseen. Oskarin vaimo Dagmar o.s. Lovin oli kuulunut Albert Edelfeltin suosikkimalleihin. Hän esiintyy mm. Vänrikki Stoolin tarinoiden kuvituksissa.

22. Työväentalo (Hamarintie 22)

Vuonna 1903 perustettu Hamarin työväenyhdistys ajoi innolla yhteisiä hankkeita, kuten lainakirjastoa, osuuskauppaa ja hauta-apurengasta. Kesti kuitenkin muutaman vuoden yhdistyksen perustamisen jälkeen, ennen kuin *Taloksi* kutsuttu työväentalo valmistui. Viivästyksen syynä lienee ollut se, että sekä Gammelbackan kartanon omistaja von Born että August Eklöfkin suhtautuivat nuivasti työväenyhdistykseen. Hamarin työväenyhdistyksen järjestämästä vapaa-ajan toiminnasta varsinkin urheiluseura ELO:n toiminta oli vilkasta.

23. Pikkukoulu David Airaksisen kammarissa (Tukkipojantie 2)

Nuorempien lasten pikkukoulu toimi tässä Työväentalon alapuolella olevassa rakennuksessa vuosina 1917–1925. Koulun käyttöön vuokrattiin keittiön takainen kamari. Pienessä luokkahuoneessa säilytettiin myös koululaisten ulkovaatteet. Koulun ensimmäinen opettaja oli Aino Backman (opettajana aloittaessaan Lehtinen). Keittiössä asui monilapsinen perhe, jonka äiti keitti puuron myös koululaisille. Perheen lapsista neljä menehtyi tuberkuloosiin sinä aikana, kun koulu toimi talossa.

24. Pommisuoja rinteessä

Jatkosodan aikana tähän rinteeseen kaivettiin maanalainen pommisuoja. Trappaksen kärrytien varteen oli jo talvisodan kynnyksellä Eklöf-yhtiön toimesta rakennettu isompi pommisuoja. Se oli 30 metriä pitkä, mutkitteleva käytävä, jonka molemmilla seinustoilla oli penkit. Sisäänkäynti oli molemmissa päissä ja suojaan mahtui satakunta henkeä. Suojan päällä oli maata noin 1,5 metriä.

25. Trappaksentie

Trappaksentie rakennettiin vuonna 1948 osittain hätäaputyönä. Eklöf-yhtiö pystytti sen varteen pientaloja. Ne olivat *Puutalon* varhaisia elementtitaloja, joita valmistettiin Eklöfin Hattulan sahalla. Jokaisessa talossa asui kaksi perhettä, useassa talossa voi edelleen nähdä päätyjen sisäänkäynnit. Alkujaan taloissa ei ollut vesi- eikä viemärijohtoa.

26. Eklöfin yleinen sauna (Sundintie 2)

Muutamilla Hamarin taloilla oli pihallaan oma sauna, mutta suurin osa kylän asukkaista käytti yleisten saunojen saunavuoroja. Tälle tontille valmistui vuonna 1948 Eklöf-yhtiöiden moderni sauna, josta löytyi myös pesutupa ja mankeli. Uutta Eklöfin saunassa olivat erilliset osastot miehille ja naisille.

27. Suomenkielinen kansakoulu (Hamaraintie 34)

Vuonna 1917 kunta otti hoitaakseen Hamarin lasten koulutuksen. Ensimmäiset vuodet koulu jatkoi Eklöf-yhtiön aikaisemmin ylläpitämän koulun tiloissa Kaunissaassa. Vuonna 1921 astui voimaan oppivelvollisuuslaki, ja neljä vuotta myöhemmin valmistui suomenkielisen kansakoulun ensimmäinen koulurakennus Gammelbackan silloisen omistajan Arvid Eklundin lahjoittamalle tonttimaalle. Alakoululle valmistui oma rakennus 1927.

28. Urheilukenttä

Gammelbackan kartanon omistaja oli luovuttanut niityn Hamarin vapaapalokunnan harjoitus- ja huvikentäksi. Täällä aloitti vuonna 1926 vastaperustettu *Voimistelu- ja urheiluseura Hamarin Elo ry* yleisurheiluharjoitusten pitämisen. Alussa juoksurata oli vain kinttupolku niityn ympäri. Kun Elossa alettiin harrastaa myös jalkapalloa, Eklöf-yhtiöt osallistui jalkapallokentän parannustöihin. Vuonna 1978 vihittiin käyttöön Hamarin täysimittainen ruohokenttä.

29. Tanssikoppi

Talvi- ja jatkosodan aikana julkinen tanssiminen oli Suomessa kiellettyä. Tanssikieltoa rikottiin kuitenkin salatansseissa ympäri maan. Hamarin urheilukentän laidalla oli pieni, painijoille tarkoitettu rakennus, jossa teinit pitivät riemukkaita tansseja eli nurkkajoroja usein Hesse Kronvallin huuliharppusäestyksellä. Kerran, kun poliisi saapui paikalle, tanssijat yrittivät paeta niin ovista, ikkunasta kuin seinäluukustakin. Tanssijoiden nimet kirjattiin ylös ja nuoret pelkäsivät rangaistusta. Kylän tytöt menivät kuitenkin reippaasti seuraavana päivänä selvittämään asiaa poliisin kanssa, eikä rangaistusta kuulunut.

30. Kyläkeinu

Urheilukentän laidalla sijaitsi talkootöinä tehty kyläkeinu.

31. Tanssilava

Sodan jälkeen Hamarin kentälle rakennettiin tanssilava. Sen laidalla oli pieni koppa, jossa musisoijat istuivat. Usein musiikista vastasi taitava huuliharppunsoittaja Hesse Kronvall.

32. Sairaanhoidajan vastaanotto (Kaunissaarentie 4)

Tässä talossa sijaitsi terveystarvittajan Ragnhild Spoofin koti ja vastaanotto vuodesta 1939 lähtien. Vaikka terveystarvittajan olikin Eklöf-yhtiöiden palkkaama, hän hoiti myös muita alueen asukkaita. Vakavimmat tapaukset hän lähetti Porvooseen. Kunta huolehti lasten terveystarkastuksista.

33. Vesterlundin kauppa (Kaunissaarentie 4)

34. Suutari (Hamarintie 2)

Tässä rakennuksessa toimi suutari Forsblom.

35. Kampaaja ja parturi (Tukkipojantie 6)

36. Olympiamuisto (Tukkipojantie 5)

Tällä paikalla sijaitsi Olympiamuistona tunnettu talo. Maratoonari Heikki Liimatainen oli voittanut maastojuoksun olympiakultaa kahdesti. Porvoon kaupunki palkitsi Liimataisen Hamarin rannassa sijaitsevalla talolla, jota alettiin kutsua Olympiamuistoksi. Tiedettävästi Liimatainen itse ei Olympiamuistoksi nimetyssä talossa koskaan asunut, vaan siellä asui monenkirjava joukko vuokralaisia. Talo paloi vuonna 2005.

37. Taavin Miinan mökki (Höylääjäntie 7)

Taavin Miinan perhe koostui puolison kuoltua suuresta kissalaumasta. Miinaa kohtasivat elämän varrella monet vastoinkäymiset ja hän sai lohtua lemmikeistään. Kissoja oli enimmillään toistakymmentä. Miina vietti viimeiset vuotensa Epoon kunnalliskodissa, jossa hän kuoli 77-vuotiaana vuonna 1932. Miinan kuoltua pienessä yhden huoneen mökissä asui mm. venäläisiä emigrantteja.

38. Lautasilta eli spången

Kesällä Sahasaarten ja Hamarin väliä kuljettiin soutamalla, ja sotien jälkeen saatiin moottorivenekin. Talvisin kuljettiin jäätä myöten. Tämän helpottamiseksi oli tukeista rakennettu lautasilta eli spången. Silta koostui parikymmentä metriä pitkistä laiturinpätkistä, joissa oli kuusi-seitsemän tukkia rinnakkain. Laiturin osia säilytettiin kesäisin Hamarin rannassa. Syksyllä ennen jäiden tuloa pätkät yhdistettiin kettingillä ja hinaaja veti sillan Sahasaarten puolelle kiinnitettäväksi. Silta ankkuroitiin keskikohdasta siten, että se voitiin tarvittaessa avata laivoille. Siltaa myöten kuljettiin koko talvi, ja kun jäät keväällä sulivat, se vedettiin rantaan ja purettiin osiin odottamaan seuraavaa syksyä.

39. Tukkipojantien toimipiste

Näillä mailla sijaitsi tukkipojantien toimipiste. Suljettu alue oli rakennettu veden rajaan paalujen varaan ja paikasta toiseen kuljettiin puisia kävelysiltoja pitkin. Aluetta

rajasi kaksi vajaa, joissa säilytettiin välineitä ja talvisaikaan niissä huollettiin veneitä. Toisessa vajassa oli myös taukotupa *Murju*.

Talvella kaadettuja tukkeja kuljetettiin jäiden lähdettyä jokien virtauksien mukana alajuoksulle, mistä niitä hinattiin höyryveneellä. Tukkijunnareiden työtehtäviin kuului huolehtia siitä, että tukit pysyivät kasassa hinauksen aikana. Sahan aikana Hamarin rantavedet oli täynnä siellä säilössä olleita tukkeja. Tukkijunnareiden tehtävä oli myös viedä näitä tukkeja rannasta saaren sahalaitokseen. Lisäksi he keräsivät uponneita ja vesille eksyneitä tukkeja jotka vaaransivat vesiliikennettä.

40. Telakka

Hamarin kylä sai alkunsa, kun alueelle perustettiin telakka vuonna 1730. Silloin muutama Porvoolainen kauppias vuokrasi Gammelbackan kartanolta maa-alueen Hamarin torpan läheltä. Hamarissa toimii edelleen telakka suunnilleen samassa paikassa. Hamarin rantaa käytettiin myös lastauspaikkana, koska matalaa Porvoonjokea pitkin ei pääsyt suurilla aluksilla. 1850-luvulla telakka siirrettiin Hamarin pienvenesataman kohdalle. Sodan jälkeen Hamarissa rakennettiin seitsemän sotakorvauskuunaria vietäväksi Neuvostoliittoon.

41. Pärekori (Taavintie 5)

Tämä talonrakentaja on käyttänyt kimppeä eli lyhyitä ja ohuehkoja lautoja seinien vuoraamiseen. Normaalisti kimppeä käytettiin esimerkiksi tynnyreiden ja muiden puuastioiden valmistamiseen. Eköf-yhtiöt rakensivat Hamariin ja sahasaarille muutaman asuntokasarmen sahan työläisille, mutta asuntopulan takia sahan työntekijät rakensivat itsekin ahkerasti omakotitaloja. Alkuaikoina talonrakentajat vuokrasivat tonttinsa Gammelbackan kartanolta. Kun August Eklöf-yhtiöt osti kartanon vuonna 1926, vuokralaiset saivat lunastaa tontin omakseen ja saivat käyttöönsä tonttiin liittyvän rantaoikeuden. Rantoja yhtiö ei myynyt.

42. Hamarin torppa

Tässä sijaitsi Hamarin torppa, kylän ensimmäinen rakennus. Torpasta on varmaa tietoa 1600-luvulta, jolloin se oli yksi Gammelbackan kartanon viidestä torpasta. Pienessä torpassa asuttiin ahtaasti ja 1800-luvun alusta on merkintöjä siitä, että torpassa on asunut kuusikin aikuista. Hamarin torppa paloi vuonna 1952 silloisen asukkaan tupakan sytyttämänä.

43. Gustafssonin sauna (Taavintie 1)

Sauna-Gustafsson piti yleistä saunaa, joka oli käytössä vuosikymmeniä. Saunamaksu oli vuonna 1920 markka henkilöltä ja saunapäiviä olivat perjantai ja lauantai. Sauna toimi myös pesuhuoneena, ja se oli jaettu säkkikankaalla miesten ja naisten puoliksi. Naisten pukuhuoneeseen kuljettiin miesten pukuhuoneen kautta, mikä aiheutti monta hämmentynyttä hetkeä.

44. Limonaditehtaan kaivo

Vesirajassa oli kaivo, joka kuului Oskar Sjöholmin limonaditehtaalte.
Kaivonrenkaat estivät suolaista vettä pääsemästä lähteen makean veden sekaan.

45. Putka

Rannassa sijaitti pieni tiilinen rakennus, joka oli rakennettu 1800-luvun puolivälissä pien keittoon ja varastointiin. Pikeä käytettiin laivojen saumojen tiivistämiseen. 1920-luvulla *pikikoppi* pääsi uuteen käyttöön putkana. Meno Hamarissa saattoi välillä olla railakasta. Vuonna 1925 selvitettiin sotkia, jossa juopuneet hamarilaismiehet vapauttivat kaverinsa putkasta, pieksivät poliisiin ja yrittivät lukita hänet putkaan.

46. Ruiskutalo

Hamarin vapaapalokunta rakensi tälle paikalle vuonna 1912 ensimmäisen varikkonsa. Vedenrajassa seisovassa rakennuksessa oli torni. Täällä säilytettiin tavaraa sekä selvitettiin ja kuivatettiin letkuja.

47. Ruotsinkielinen kansakoulu (Hamarintie 33)

Tässä rakennuksessa toimi ruotsinkielinen alakansankoulu (*småskola*). Se siirtyi tänne Hamarin kylästä vuonna 1919. Rakennus oli alun perin yksikerroksinen, mutta korotettiin kerroksella pian sen valmistumisen jälkeen. Koulun pitkäaikaiset opettajat olivat Hildur Kronvall ja Agnes Sund. Opettajatar asui perheineen koulun yläkerrassa. Viime sodan aikana kouluun majoitettiin karjalasta tulleita evakkoja.

48. Marttastugan (Kansakouluntie 4)

Tämä talo oli alun perin Gammelbackan kartanon torppa. Sen useista asukkaista muistetaan erityisesti perhe, jonka aikana talo tunnettiin ”Tunlerin apteekkina” - perhe möi siellä laittomasti viinaa. Vuonna 1945 paikallinen Marttayhdistys osti torpan Eklöfyhtiöiltä. Vuonna 1987 Marttayhdistys möi torpan, ja nykyään sitä ei remontin ansiosta enää tunnista ulkonäöltään vanhaksi torpaksi.